

Küresel Ticaretin Değişen Yönü ve Avrupa'nın Enerji Çıkması

Caner Ekizceleroğlu^a

^a Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, Edirne, Türkiye.
E-posta: canerekizceleroğlu@trakya.edu.tr

ÖZ Çalışmada dünya ticaretinin değişme eğiliminin hangi yönde olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Özellikle gelişmekte olan ülkeler ile gelişmemiş üçüncü dünya ülkelerinin ticaret hacimlerinin artmasının olası etkileri analiz edilmiştir. Enerji bağımlılığı yüksek sanayileşmiş ülkelerin bu süreçte rekabet edilebilirliği nasıl sağlayacakları Kuzey Amerika Doğu Asya ve Avrupa üçgeninde incelenmiştir. Avrupa ülkelerinin rekabetçi fiyatlar ile enerji tedarik edememesinin ortaya çıkaracağı riskler analiz edilmiştir. Enerji krizinin Avrupa ekonomisi üzerindeki etkileri ve olası çıkış yöntemleri tartışılmıştır. Tarihi süreçte dünya ekonomisindeki paradigma değişimlerinin etkileri geleceğe yönelik beklentilerin şekillenmesi açısından konunun arka planı olarak kapsama dahil edilmiştir. Güney-Güney ticaretindeki gelişmeler ve dünya ticaretindeki kartelleşme ve tekelleşme süreçleri konunun özünü bağlantılı şekilde analiz edilmiştir. Enerji hammaddeleri ve özellikle LNG'nin artan önemi küresel ticaretin ekseninin değişmesiyle bağlantılı olarak ortaya konulmuştur.

The Changing Direction of Global Trade and Europe's Energy Dilemma

ABSTRACT The study seeks to elucidate the evolving dynamics of global trade. Specifically, it analyzes the potential implications of the increasing trade volumes between developing and underdeveloped nations. The examination includes how industrialized countries with significant energy dependencies will maintain competitiveness within the triad of North America, East Asia, and Europe. Furthermore, it assesses the risks stemming from the inability of European nations to provide energy at competitive prices. The study discusses the repercussions of the energy crisis on the European economy and explores potential strategies for mitigation. Additionally, it considers the historical paradigm shifts in the world economy as a contextual backdrop for shaping future expectations. Developments in South-South trade, as well as the processes of cartelization and monopolization in global trade, are analyzed in relation to the core subject matter. The increasing significance of energy raw materials, particularly liquefied natural gas (LNG), is highlighted in the context of shifts in the global trade axis.

Anahtar Kelimeler

enerji krizi • güney-güney ticareti • enerji hammaddeleri • petrol • LNG

Keywords

energy crisis • south-south trade • energy raw materials • oil • LNG

Atf: Ekizceleroğlu, C. (2024) Küresel ticaretin değişen yönü ve Avrupa'nın enerji çıkması. *EnergyTR*, 1(2), 117-135.

Başvuru: 25.01.2024 **Kabul:** 30.10.2024

EXTENDED ABSTRACT In the early 1970s, the capacity of industrial goods producers to regulate global trade flows, a holdover from the Industrial Revolution, began to diminish. The collapse of the Bretton Woods system marked the disappearance of the value anchor for paper currency. Consequently, the fixed exchange rate regime was abolished in favor of a floating exchange rate system. Despite the West's victory in the Cold War, early signs of systemic instability within Western economies became apparent. It became increasingly unfeasible for raw material prices to remain stable. Between 1970 and 1975, a significant number of family-owned businesses in Europe faced bankruptcy. This period of crisis coincided with a trend toward institutionalization. The flow of raw materials and energy from various global sources to industrialized nations was jeopardized, rendering the maintenance of stable prices as previously experienced more challenging. Heightened cost pressures in industrial production intensified competition and diminished demand in international markets. North-South trade is characterized by the export of raw materials and intermediate goods from developing and underdeveloped countries to industrialized nations, coupled with the import of high value-added consumer goods from these nations in return. However, the reliance of underdeveloped countries on a limited range of raw material exports impeded their capacity for economic advancement. Nonetheless, in the early 1970s, a sense of optimism emerged for nations whose economic development was heavily reliant on raw material exports, particularly as the balance began to shift in favor of countries exporting energy resources.

The remainder of the world was subjected to colonization by capitalist developed nations, which restructured these territories to supply raw materials for their monopolized industries. This process of colonization effectively concluded with the onset of the Second World War. The two world wars, along with the interwar period, represented a time of significant disruption for industries reliant on raw materials. Concurrently, colonialism entered its most violent phase, as exemplified by British exploitation of India and

Spanish exploitation of Mexico and Peru. The transatlantic slave trade inflicted devastating consequences on the African continent.

Beginning in 1945, nationalist movements across Africa, Asia, Latin America, and the Caribbean dismantled the political dominance of colonial powers, leading to the establishment of independent nations that were recognized as sovereign states under international law. This marked the formulation of a definition for what would become known as the Third World, characterized by underdevelopment. The principle of self-determination for nations was codified within international legal frameworks. The First World was representative of the developed Western capitalist countries, while the Second World encapsulated the Eastern Bloc, or socialist nations.

During the Cold War, tensions between the Western and Eastern Blocs persisted, while Third World countries endeavored to overcome the challenges of underdevelopment. Nonetheless, from the 1950s through the 1970s, the notion of underdevelopment became increasingly perceived as a condition that could not be surmounted. The primary source of income for Third World nations is derived from the limited export of raw materials, yet the prices of these exported goods are relatively declining. Conversely, there is an escalating demand for industrial products, particularly capital goods, which these nations import. The growth rate of their exports lags behind that of developed countries. Moreover, the exported raw materials are often subjected to monopsonistic purchasing practices by multinational corporations, which stifles competitive opportunities for these nations.

Additionally, the parties involved in the Cold War exhibit mutual solidarity, effectively suppressing strikes and social movements that could tarnish the image of the system. Furthermore, underdeveloped Third World countries find themselves unable to finance development initiatives with current export revenues. Price fluctuations contribute to both economic instability and political unrest.

The deceleration of growth in developed economies, coupled with the comparatively accelerated expansion of developing economies, has resulted in a notable shift in the dynamics of energy commodity trade in terms of consumer patterns.

In this context, it is imperative for industrialized nations in Europe to satisfy their continually escalating energy demands to sustain their expanding industrial capacities. However, it is essential that this energy supply is delivered at stable and competitive price levels. The pronounced energy dependency experienced by European countries is not a recent development. Indeed, the discourse surrounding this dependency as a potential vulnerability is also longstanding.

It is a misconception to assert that Europe is entirely dependent on energy resources; rather, it is specifically reliant on energy resources from Russia. Russia's geographical proximity to Europe, coupled with its extensive energy infrastructure,

positions it as the most viable source of competitive energy supplies for European nations, particularly in the context of their escalating energy demands. Disruptions and cost escalations within the supply chain are likely to hinder the ability of European manufacturers to sell their products at competitive prices in international markets. Producers facing a decline in global market share may be compelled to reduce both their production levels and capacity. This phenomenon is likely to result in heightened unemployment and imbalances within the macroeconomic environment, subsequently contributing to the emergence of political instability. The high utilization rate of industrial production, alongside the significant importation of natural gas, underscores the increasing importance of this resource. For European nations, utilizing pipelines for the transportation of natural gas at a reduced cost has emerged as a strategic priority, particularly given the availability of alternative sources and the potential for cost savings.

Dünya ticareti uzun yıllar boyunca sanayileşmiş ülkeler tarafından domine edilmiştir. Sanayi devrimi öncesi dönemdi ise dönemin güçlü imparatorlukları dünya ticaretine hâkim olmuşlardır. Bu dönemde ticarete konu olan mallar çoğunlukla tarım ürünleri ve köle ticaretinden oluşmaktadır. Hammaddelerin; özellikle enerji hammaddelerinin ekonomik faaliyetlerde daha önemli bir rol üstlenmesi, tarım toplumundan sanayi toplumuna geçiş ile gerçekleşmiştir. Ancak kritik tarih Fransız Devrimi'dir. Sonrasında hiçbir şey eskisi gibi olmamış ve yaşam biçimleri değişmiştir. Köle ticareti devam etmiş ancak farklı boyutlara ulaşmıştır. Sömürgecilik koloniciliğe evrilmiştir. Merkantilizm başlamış ancak Fransız ihtilali sonrasında anormal şekilde evrilmiş ve sanayi hammaddelerine olan ilgi artmıştır. Öncesinde sömürge bölgelerden köleleştirilerek insanlar taşınırken, sonrasında bölgenin doğal zenginlikleri önemli hâle gelmiştir. Tarım toplumu zamanlarında önemli görülen tohumluklar ve baharatlar gibi hammaddelerin yerine kömür, metal cevherleri, enerji gibi hammaddeler ve bunların bölgelerde işlenmesi ve taşınması gibi farklı ihtiyaçlar ortaya çıkmıştır.

Sanayi malı üretimi belirli güçlerin tekeline devam etmiştir. Dünyada herkes sanayi malı üretimi olanaklarına sahip değilken, hammaddeler ise her coğrafyada bulunmaktadır. Bu sebeple sanayi üretimi tekeli elinde bulunduranlar, hammadde satmaya niyetli olanlara pazarlık şansı vermemiştir. Böylece sanayi devriminin ilk yıllarında sanayi malı üretenler çok yüksek katma değer elde etmiştir. Ürettikleri ürünleri istedikleri fiyatlara satmışlar, hammaddeleri de istedikleri fiyatlardan almışlardır. Sanayi ürünlerine çok kolay talep yaratılmıştır. Sermaye birikimi hızla artan endüstriyel ürün üreticileri sermaye ihracatı ile kendilerine yeni pazarlar bulmakta zorlanmamışlardır. Önce borç verip ardından malı vererek kapitalizmin gelişmesi devam etmiştir. Nihayetinde sanayileşmiş ülkeler olarak anılmaya başlanmış güç odakları, yeni güç tanımını yapmışlardır. Böylelikle oyunda belirleyici olmaya başlamış olan sanayileşmiş ülkelerin önderliğindeki bu süreç eski tip imparatorlukların da sonunu getirmiştir. Sanayi malı üretenlerin baskın olduğu bu süreç Birinci Dünya Savaşı'na kadar devam etmiştir.

İki dünya savaşı arasındaki dönem ise hammadde satanlar baskın hâle gelmiştir. Sanayi malı üretenlerin ise bu süreçte kötü zamanlar geçirdiği görülmektedir. Bu sebeple iki savaş arası dönem yeni bir düzen arayışı olarak anılmaktadır. Bu süreçte savaşlar sebebi ile istikrarsızlaşan hammadde fiyatları, eksik rekabet koşullarıyla beraber nihai mal üreten sanayicileri batırma noktasına getirmiştir. Enerji hammaddelerinin öneminin arttığı ve stratejik ürün olarak değerlendirilmeye başlanan dönem de bu dönem olmuştur. Nihayetinde 1945 yılı sonrasında farklı bir ekonomik düzen uygulamaya geçmiş ve özellikle sanayi ve enerji hammaddelerinin fiyatları istikrarlı seyretmiştir. Sanayi hammaddeleri fiyatlarındaki 1970'lerin başına kadar süren istikrarlı dönemde, tarımsal hammadde fiyatlarında iklim koşullarına bağlı dalgalanmalar gözlemlenmiştir.

1945 ile 1970 arası döneme soğuk savaş damgasını vurmuştur. İki kutuplu dünyada kalkınma yarışı tüm hızıyla yaşanmaktadır. Bu kalkınma yarışı Rusya'nın hatalar yapmasına sebep olmuştur. Kendi gerçeklerini olduğu gibi gösteremeyen Rusya, olmadığı gibi görünmeye çalışarak bambaşka sorunların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu

arada batı bloku gelişme göstererek çıtayı yükseltmiştir. Bu süreçte batıda gelirin sürekli yükseldiği görülmektedir. Sanayi üretimi, istihdam ve para arzı artarken, pazarda bir genişleme olmasına karşın hammadde ve enerji fiyatlarının göreceli olarak sabit kaldığı gözlenmektedir. 1945'ten itibaren rezerv para birimi Amerikan doları olarak belirlenmiştir. Dolayısıyla ABD onsu 35 Amerikan doları oranından her dolar getirene altın vermeyi taahhüt etmiştir. Dünyada para arzının hızla arttığını gözlemleyen Fransa, ticaret fazlası ürünleri ABD'ye göndererek altın stokunu arttırmaya başlamıştır. Hollanda ve Belçika da Fransa'ya katılınca ABD altın stokunun nerdeyse yarısının erimesi sonucu piyasalarda gölge fiyatlar oluşmaya başlamıştır. Böylece sanayileşmiş ülkelerin enerji ve hammadde kaynaklı maliyet baskısı hızla artmaya başlamıştır.

Dünya Ticaretinde Değişen Dengeler

Yetmişli yılların başlarında, sanayi devriminden bu yana devam eden sanayi malı üretkenlerin dünya ticaretindeki akımları kontrol gücü zayıflamaya başlamıştır. Bretton Woods sisteminin çökmesiyle birlikte, kâğıt paranın değer çıpası da ortadan kalmıştır. Sabit kambiyo rejimi son bulmuş ve dalgalı kura geçilmiştir. Soğuk savaşı batı kazanmış olmasına karşın, batının sisteminde çöküş sinyalleri görülmeye başlanmıştır. Hammadde fiyatlarının sabit kalması imkânsız hâle gelmiştir. 1970-1975 arasında Avrupa'daki çoğu aile şirketi batmıştır. Kurumsallık kriz ile gelmiştir. Dünyanın her yerinden sanayileşmiş ülkelere doğru akan hammadde ve enerji, eskisi gibi istikrarlı fiyatlar ile daha zor gerçekleştirilebilecektir. Sanayi üretiminde artan maliyet baskısı rekabeti artırmış ve dış pazarlarda talebi törpülemiştir. Kuzey-Güney ticareti, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin hammadde ve ara malı gibi ürünleri sanayileşmiş ülkelere ihraç etmesi, karşılığında ise yüksek katma değerli tüketim mallarını bu ülkelerden ithal etmesi olarak tanımlanmaktadır. Ancak az gelişmiş ülkelerin az sayıdaki hammadde ihracatına bağımlı olması kalkınma hamlelerini gerçekleştirmesini imkânsız hâle getirmiştir. Ancak 1970'lerin başında ekonomik gelişimleri hammadde ihracatına bağımlı ülkeler için bir umut ortaya çıkmıştır. Özellikle enerji hammaddesi ihracatçısı ülkeler için dengeler değişmektedir.

Petrol dışı geliri olmayan OPEC ülkeleri, değer kaybeden Amerikan doları karşısında ithalata bağımlı bir iç pazar yapısının var olması sebebi ile arzı kısma kararı almışlardır. Bütçe açıklarını kontrol edemeyen OPEC ülkeleri 1973'te petrol fiyatını 2 dolardan 12 dolara çıkartmıştır. 1974'te ise petrol fiyatının 20 dolar seviyesine çıktığı gözlemlenmiştir. Çok ani gerçekleşen petrol şoku dünya ekonomisinde enflasyonist dönemin başlamasına sebep olmuştur. ABD Merkez Bankası kötü gidişe seyirci kalarak enflasyonun yükselişine karşılık artçı olarak reel faizi yükseltmekle yetinmiştir. Artan enflasyonla beraber artan işsizlik karşısında dünya ekonomisi ilk defa stagflasyon ile tanışmıştır. 1979 yılına gelindiğinde altının onsu 851 dolara, petrolün varil fiyatı ise 39 dolar seviyelerine kadar yükselmiştir.

1980'lerin başında politik ve ekonomik paradigmanın değişmesi ile yeni bir döneme girilmiştir. Bu döneme hâkim temel görüşler, 1976 yılında Chicago Okulundan Milton Friedman tarafından ortaya atılmıştır. ABD'nin 1970-1980 yılları arasındaki krizi kontrol edememesi üzerine, maliye politikaları ile değil; para politikaları ile bu krizin aşılabileceği görüşü hâkim olmuştur. Ancak bunun için de enflasyonun üzerinde,

diğer bir değişle pozitif reel faiz politikasının uygulanması gerekliliği vurgulanmıştır. Böylece para akımları yönlendirilebilecektir. Bu söylem, küreselleşme adı altında harmanlanarak tüm dünyaya yayılmıştır. Temel olarak vergi oranlarının düşürülmesi, enflasyonun üzerinde bir faiz politikası ve devletin küçülmesi gerektiği yönündeki görüşler daha sonra Hollanda, Almanya, Japonya ve İngiltere ile tüm dünyaya yayılmıştır. Deregölasyon, anti enflasyonist para politikaları ve maliye politikalarının kullanılmaması, pazarların birbirine entegre olması yönündeki eğilim, küreselleşme olgusuyla tüm ekonomi politikalarına hâkim olmuştur.

Parasalcı politikaların hakimiyeti 1980-1995 yılları arasında dünya ekonomisine yön vermiştir. Bu süreçte devletçiliğin kökü kazınmaya çalışılmıştır. Doğu bloğuna dair hiçbir kısıntı kalmayana kadar piyasalar yönlendirilmiştir. Aynı zamanda hammadde fiyatları da baskılanmıştır. Altının ons fiyatı 250 Amerikan doları seviyesine kadar düşürülmüştür. Yeni petrol sahaları devreye sokularak arz artışı sağlanmıştır. İnan Irak savaşı patlak verince Suudi Arabistan petroleri ABD güdümüne kolayca girmiştir. Enflasyon korkusu hammadde fiyatlarının baskı altında tutulması için her türlü müdahaleye açık hâle gelmiştir.

1991'de ABD tersten likidite tuzağına yakalanmıştır. Faizlerin düşürülmesine karşın ekonomik canlanmayı sağlayamamaktadır. 1994'te ise tam tersine faizin yükseltilmesine karşın ekonomi yavaşlatılamamaktadır. Yatırım tasarruf dengesi bir türlü sağlanamamaktadır. Cari açığı ve bütçe açığını kontrol edemez hâle gelen ABD'de üçüz açık kendini göstermiştir. FED 1994 yılında 5 kere faiz yükseltmesine karşın piyasaları kontrol edememiştir. 1995 yılının mart ayında, sürecin sonuna gelinmiş ve yeni bir düzen arayışı başlamıştır. Sermaye hareketlerini kontrol etme güdüsü ile doların değeri kademeli olarak merkez bankasının müdahaleleri ile arttırılmıştır. Böylece sermayenin en çok gittiği ölkelerden çıkması sağlanmıştır. Daha sonra adına Asya Krizi denilecek olan bu kontrollü kriz, ABD'nin güdümünde gerçekleşmiştir. Rusya'dan sonra Çin de krize girince kritik eşiğe ulaşılmıştır. İflas etmiş olan Rusya'nın IMF ile anlaşması ve bu süreçte Gazprom gibi şirketlerin de ele geçirilmesi planlanmıştır. Ancak Çin'in krize sürüklenmesi stratejik olarak uygun bulunmamıştır.

Ancak Rusya IMF müdahalesini kabul etmeyerek olayın seyrini değiştirmiştir. Üç zor yılın ardından stratejik varlıkları kamulaştırarak kendini krizden çıkarmayı başarabilmiştir. Deflasyonist bir krizle karşı karşıya olan ABD, başta petrol olmak üzere hammadde fiyatlarının yönünü değiştirme çabası içinde olmuştur. Askeri ve siyasi müdahaleler ile enerji güvenliği neden gösterilerek petrol arzının kısılması sağlanmıştır. Petrol fiyatlarının yönü yukarıya doğru çevrilmiştir. Ancak kontrol edilmesi güç bu enflasyonist gidişatın belli sınırlar içinde tutulabilmesi için bir hamle daha gerekli görülmüştür. Çin'in Dünya Ticaret Örgütü (WTO) üyeliği aktif hâle getirilmiştir. Böylece Çin malları her yere %50-%70 gümrük vergisi yerine %15 gümrük vergisi ile girer ise enflasyonun gerçekleşmesi geciktirilebilir görüşü benimsenmiştir. Bu süreçte Çin ve Hindistan anormal kapasitelerde yatırıma yönelmiştir. 1995 sonrasına hâkim olan tablo, sanayi malları arzındaki artış ve buna paralel biçimde fiyatların düşme eğiliminde olmasıdır. Hammadde fiyatlarında ise yukarı yönlü bir trend söz konusu olmaktadır. Nihai tüketim mallarına yönelen talep daralması da bu gelişmeler ile aynı

zamanda gerçekleşmiştir. Çin ve Hindistan'ın aşırı hammadde talebi ile hammadde fiyatları artan bir trend izlemektedir. En son hamle ise ödeyemeyecek olanlara da kredi verilmesi olmuştur. Talep daralmasını geciktirmek için 2001-2008 döneminde, ucuz para herkes için ulaşılabilir hâle getirilmiştir. Ancak yine de talep daralmaya devam etmiş ve sanayi ürünlerinin fiyatları aşağılara doğru esnemiştir. Aynı süreçte sanayi üretiminde rekabet koşulları da giderek bozulmuştur. Hammadde fiyatları ise artmaya devam etmiştir. 2002 yılında yaşanacak olan kriz 2008 yılına ötelenmiştir. 2008 yılından itibaren ise yeni bir ekonomik paradigma arayışları sürmektedir. Küreselleşme miladını doldurmuş, korumacılık tekrar gündeme gelmiştir. Kısacası İkinci Dünya Savaşı sonrası 1970'lere kadar süregelen ekonomik gelişim sanayileşmiş ülkeler tarafından dengeli bir dönem olarak tanımlanmaktadır. Ancak az gelişmiş ülkeler için ise ekonomik özgürlük ve kalkınma tarafındaki gelişmeler 1970'lerden sonraki dönemde umut verici olarak tanımlanmaktadır. 2013-2015 yıllarından sonra ise az gelişmiş ülkelerin gelişmekte olan ülkeler ile daha sıkı ekonomik ilişkiler içinde olduğu söylenebilir.

Küresel Ticarete Tekelleşme Süreci

1830'lardan itibaren makinenin kullanıldığı sektörlerin başında dokumacılık ve demiryolları bulunmaktadır. Bu sektörler iç piyasadaki tıkanıklıklar karşısında dış pazara yönelmek zorunda kalmışlardır. Dokumada dış pazarlara girmek ve yer edinmek için rakip firmaların tasfiye edilmesi gerekmektedir. Bununla birlikte birinci sanayileşme dalgasında dokumacılık alanında faaliyette bulunan küçük ölçekli işletmeler arasındaki rekabetin, ekonomik sistemin düzenlenmesinde önemli bir işlev üstlendiğini anımsamakta yarar bulunmaktadır. Bu sektörde ihracatçı ülkeye yönelik dış talebin, ithalatçı ülkelerin tarım ve maden ürünleri ihracatından sağlayacağı gelirlere dayanması söz konusudur. Bu mekanizma ile dokuma ürünleri ihraç eden ülkeler sanayileri için gerekli hammaddeleri elde edebilmektedir. Demiryolu sektöründe ise dış pazara ulaşmak için ithalatçı devletlerin altyapı yatırımlarının üstlenilmesi gerekmektedir. Yatırımın yapılacağı ülkelerin kendi iç kaynakları ile gerekli finansmanı sağlayamamaları nedeni ile, demiryolu yapımını üstlenen sanayileşmiş ekonomiler aynı zamanda sermaye de ihraç etmektedir. Kısaca yatırımın yapıldığı ülkeler dışarıdan borçlanmaktadır. Sonuçta mal ile sermaye ihracı örtüşmektedir. Demiryolu yapımı finansmanı ile sermaye ihracındaki artış arasında belirli bir bağlantı olduğu ortaya çıkmaktadır. Demiryolu ayrıca ağır hammaddelerin sanayileşmiş bölgelere taşınması için de gerekli görülmüştür. Bu bağlamda Az Gelişmiş Ülkelerin (AGÜ) borçlanması, dış borca başvuran Avrupa ülkelerinin tersine, tam anlamıyla sömürgecilik politikalarının hem aracı hem de sonucu olmuştur.

Bu türden politikalar doğrultusunda hızla gelişen kapitalizm, pazar ve hammadde ihtiyacını karşılamak için ülke sınırları içinde mali rantabilitesi yüksek yatırım olanağı bulamayan para-sermayeyi ülke dışına aktararak yüksek rantabiliteyi yakalamayı, mutlak artı değer oranına ek olarak göreceli artı değer oranını da yakalamayı amaçlamıştır. Para-sermaye bir yandan dış borç kanalı ile spekülasyonu özendirirken, diğer yandan dış borcun da desteği ile doğal kaynakların işletilmesine ve tarımsal artığa yabancı sermayenin el koymasına yol açmıştır. 1820'lerde başlayan borçlandırma

politikaları 1870'lere gelindiğinde bir borç krizi ile kesilmiştir. 1825 yılında İngiltere hammaddeler üzerindeki gümrük resmini kaldırmıştır. 1860-1875 yılları arasında İngiltere'nin büyük ölçüde serbest mübadele uyguladığı söylenebilir. Ancak bu serbestlik tam rekabet değil "uygulanabilir rekabet" adıyla literatüre geçmiştir. Çin ve Japonya'da buna örnek teşkil etmiştir. Sermaye birikim rejimi uygulanabilir rekabet temelinde düzenlenmiştir. Ancak kapitalizmin geldiği aşama, krizle birlikte evrilerek uygulanabilir rekabetten tekelliliğe geçişin zeminini hazırlamıştır (Sönmez, 2005).

Kapitalizmin yeniden yapılanma aşamasını tetikleyen etkenlerin başında, yeni tekniklerin bulunması ve üretimde kullanılmaya başlanması gösterilebilir. Ayrıca, sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşması ve dünya ekonomisinde hızla sanayileşen ülkeler ile bu sürece dahil olamayanlar arasında net bir ayrımın çıkması da ana etkenlerdendir. Bu süreçte imalat sanayinin hammadde kaynağı olan tarımsal ve sanayi hammaddeleri arasındaki orantısızlık iyice belirgin hâle gelmiştir. İmalat sanayinin, kerestecilik ürünleri, hayvansal ürünler ve tarım ürünleri olarak özetlenebilecek toprakta yetiştirilen hammaddelere gereksinimi hızla artmıştır. Ancak tarımın gelişmesi, sanayideki gelişmeye ayak uyduramaz hâle gelmektedir. Sanayileşme sürecinin hızlanması ile denizaşırı tarımsal üretim, kapitalist ülkelerin tarımsal ürün talebini karşılayamamakta ve dünya fiyatları hızla artmaktadır. Bukharin bu sorunun temelinde Malthus ve izleyenlerince öne sürülen, tarım ürünlerinin gelişimine engel teşkil eden mutlak ve doğal bir yasanın varlığını bulmamaktadır. Temel problem sanayinin orantısız büyümesi ve topraktaki tekelliliğin varlığıdır. Kitlesele üretim, hızlandırılmış sermaye birikimi gibi tanımlamalar, tarımdan ziyade sanayiye özgü olgulardır. Tarım ve sanayi arasında giderek spesifik ve net olarak ortaya çıkan ayrım, sanayileşmiş ülkeler ile sanayileşmemiş ülkeler ayrımını da ortaya çıkarmıştır (Bukharin, 2009).

Az gelişmiş ve gelişmiş ekonomi ayrımı ikinci sanayi devriminin yaşanması ile daha belirgin hâle gelmiştir. Enerji kaynağı olarak elektrik ve petrol yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Petrol üretiminde bazı şirketler zamanla ön plana çıkmaya başlamıştır. Diğer yandan nikel ve alüminyum üretimi hızla artmış ve kullanımı yaygınlaşmıştır. Kimya sektöründe elektroliz tekniklerinin elektriğin etkisiyle gelişmesi, tarım, gıda, kâğıt ve ilaç sanayilerinde dönüşümlerin gerçekleşmesini ve sentetik madde üretimi gibi yeni faaliyet alanları ortaya çıkarmıştır. Sanayi üretiminde enerji ihtiyacı giderek artmıştır. Uygulanabilir rekabetten tekelliliğe geçişi sağlayan üretim teknolojilerindeki değişimler, hızla sanayileşen ülkelerin büyük sermaye grupları arasında, rekabet, mücadele ve çatışmayı da kaçınılmaz hâle getirmiştir. Yeni teknoloji kullanan üretim süreci, 19. yüzyılın sonlarından itibaren bankacılık ve sanayide yoğunlaşma sürecini de beraberinde getirmiştir. Böylelikle sanayi sermayesi ile bankacılık sermayesi arasında bağlantıların kurulduğu gözlenmiştir (Sönmez, 2005).

Yoğunlaşma, güçlü olan firmaların güçsüzleri piyasadan silmelerine yol açmıştır. Böylece, sermayede merkezileşme eğilimi giderek belirgin hâle gelmiştir. Özellikle kriz dönemlerinde iflaslar ve yoğunlaşma eğilimleri artmaktadır. Bu eğilimlerin rakamsal olarak ortaya konulduğu üç dönem öne çıkmaktadır. Birinci eğilim 1880'lerde, ikincisi 1930'larda ve üçüncüsü ise 1970 sonrasında. Birinci sanayi devrimi dokumacılık

alanında filizlenip gelişmiştir. İkinci aşama ise küçük ölçekli aile şirketlerinin değil, büyük ölçekli işletmelerin önderliğinde gerçekleşmiştir. Özellikle kimya ve elektrik alanlarında dönüşümü sağlamışlardır. 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde büyük işletmeler ve tekeller ekonomide giderek ön plana çıkmıştır. ABD’de tröstler sanayi sektöründeki işletmelerin dörtte birine sahip iken, üretimdeki payları %80’e, istihdamda da %75’e ulaşmıştır. Almanya’da ise ilk kartel (Konzern) 1869’da ortaya çıkmış, sayı 1896’da 250’ye, 1914’te ise 600’e ulaşmıştır. Böylece ABD’de tröstler, Almanya’da karteller kendi alanlarındaki üretimin büyük bir kısmını denetleme olanağına kavuşmuşlardır (Sönmez, 2005). Karl Marx’ın “rekabetin tekelleşmeye, tekelleşmenin tekeli rekabete yol açtığı” savı bu gelişmeler ile örtüşmektedir. Buna paralel olarak bankacılık sektöründe de tekelleşme eğilimleri artmıştır. Büyüyen bankalar yeni sanayi kollarındaki şirketlerin hisse senetlerini alarak ortak olmuşlardır. Özellikle demir-çelik sanayi ve alt kollarının 1900’lerin başından itibaren, birleşmeler ve satın almalar ile devasa ölçekli şirketler tarafından kontrol edilir hâle geldiği gözlenmektedir.

Hızla sanayileşen batılı sanayileşmiş ülkelerin hammaddeye olan ihtiyacı anormal şekilde artmıştır. 1885 Berlin konferansında Avrupalı güçler Afrika’nın paylaşımı için masaya oturmuşlardır. Ancak hiç kimse buradaki insanların uluslararası hukuktan kaynaklanan haklarına ilişkin bir çekince belirtmemiştir. Kapitalist gelişmiş ülkelere dünya geri kalanı kolonileştirilip tekelleşen sanayilerine hammadde sağlayacak şekilde yeniden tasarlanmıştır. Bu kolonileşme süreci ancak İkinci Dünya Savaşında tamamen son bulmuştur. İki dünya savaşı ve savaşlar arasındaki dönem hammadde ihtiyacı duyan sanayiler için tam bir karambol dönemi olmuştur. Ancak kolonicilik de en vahşi safhasını yaşamıştır. Hindistan İngilizler tarafından, Meksika ve Peru ise İspanyollar tarafından sonuna kadar sömürülmüştür. Köle ticareti Afrika’yı tamamen harap etmiştir. 1945’ten itibaren Afrika, Asya, Latin Amerika ve Karayipler’deki milliyetçi hareketler, yakın zamandaki kolonicilerin politik gücünü kırmış ve bağımsız devletler olarak uluslararası hukuk tarafından tanınan bağımsız ülkeler hâline gelmişlerdir. Böylece Üçüncü Dünya olarak tanımlanacak az gelişmiş ve geri kalmış bağımsız dünya devletleri tanımı yapılmıştır. Ulusların kendi geleceğini belirleme hakkı uluslararası hukuksal normlar ile güvence altına alınmıştır. Birinci Dünya gelişmiş batılı kapitalist ülkeleri temsil ederken, İkinci Dünya ise doğu blokunu, diğer bir deyişle sosyalist ülkeleri temsil etmektedir. Soğuk savaş batı bloku ile doğu bloku arasında devam ederken Üçüncü Dünya ülkeleri ise az gelişmişlikten kurtulma mücadelesi vermektedir. Ancak 1950’lerden 1970’lere kadar az gelişmişlik kavramı kazanılamayacak bir yarış olarak benimsenmiştir. Üçüncü Dünya ülkelerinin temel gelir kaynağı ihraç ettikleri az sayıdaki hammaddelerden meydana gelmektedir. Ancak ihraç ettikleri ürünlerin fiyatları göreceli olarak düşmektedir. Diğer yandan ise ithal ettikleri sanayi ürünleri ve özellikle de sermaye malları talebi giderek artmaktadır. İhracattaki artış, gelişmiş ülkelerin bu yöndeki ihracatından daha düşük bir hızla artmaktadır. Ayrıca ihraç edilen hammaddeler çok uluslu şirketler tarafından monopsonist satın almalara konu olmakta ve rekabet edebilme şansı tanınmamaktadır. Diğer yandan soğuk savaşın tarafları kendi içinde dayanışmakta ve sistemi kötü gösterecek grevlere ve toplumsal hareketlere izin vermemektedir. Az gelişmiş Üçüncü Dünya ülkeleri ise mevcut ihracatları ile gelişmeleri finanse edememektedir. Fiyatların dalgalanması ise

hem ekonomik hem politik çalkantılara sebep olmaktadır. Fiyatlarda istikrar sağlayacak arayışlar bu dönemin sonlarına doğru yoğun bir şekilde Uluslararası Emtia Anlaşmaları (ICAs) ile boy göstermiştir (Martin & Osberg, 1978).

Ancak 1970'lerin başında boy göstermeye başlayan yeni ve etkili üretici kartelleri dalgası batı dünyasını korkutmuştur. 1930'lara kadar gelişmiş ölkelerce desteklenen kartelleşme, bu kez uluslararası kapitalizme bir tehdit olarak görölmeye başlanmıştır. Batılı gelişmiş ölkeler hammadde üretici kartellerine karşı mücadele yolları aramaya başlamışlardır. İlk olarak mineral kaynaklarını millileştirmeyi deneyen gelişmiş ölkeler, Üçüncü Dünya ölkelerinin bağımsızlıklarının kazanılması ve makro ekonomideki hızlı gelişme ile hammaddelere yönelen ilave talep karşısında çaresiz kalmıştır. Diğer yandan gelişmekte olan ölkeler ise ihrac ettikleri ürünlerin fiyatları üzerinde daha çok kontrol sağlamışlardır (Martin & Osberg, 1978). Hammadde üreticilerinin kartelleşmesi yetmişli yıllarda sanayileşmiş ölkeleri çaresiz bırakmıştır. Boksit ve bakır gibi temel endüstriyel girdilerden uranyum ve fosfat kayaçlarına ve demir çelik hammadmesine kadar kartelleşme sebebi ile dünya ticaretinde hızla artan fiyatlar gözlemlenmiştir (Johnson, 1983)

Bu süreçte en başarılı ve uzun soluklu olan OPEC'in bir kartel olup olmadığı konusunda tartışmalar bulunmaktadır. Geleneksel kartel özelliklerini ve yapısını barındırmayan OPEC bir kartel işlevi görmektedir. 1983 yılına kadar kota sistemi uygulanmaması ve fiyattan ziyade kar maksimizasyonuna odaklanması OPEC'i farklı bir statüde ele almayı zorunlu kılmaktadır. Kartel mi yoksa tekel mi sorusu çokça tartışılmalıdır (Pindyck, 1979). Diğer yandan petrol piyasasında rekabetin olmadığı konusunda da çokça görüş bulunmaktadır. Dünya ham petrol üretiminin ortalama %40'ını karşılayan OPEC, diğer kartellere nazaran daha başarılı olmaktadır. Farklı bir kota sistemi olan OPEC, mevcut üretim kapasitesi ve rezervleri oranında kota uygulamaktadır. Bu başka kartellerde olmayan bir özellik olarak bilinmektedir (Radetzki, 2008). Ayrıca OPEC üyelerinin temel gelir kaynağı ve ihracatının tamamına yakını sadece ham petrol satışı ile sağlanmaktadır. Diğer kartel örneklerinde bu oranlar çok daha düşük seyretmektedir. Petrol piyasasında klasik kartel özelliklerini taşıyan son oluşum 1928 yılında Seven Sisters olarak bilinen yedi büyük petrol şirketinin piyasayı bölüşmek için bir araya gelip aralarında anlaşması ile olmuştur. 1960'lara kadar dünya petrol üretiminin %87'sini kontrol etmişlerdir. Ancak bu kontrol ABD ve sosyalist bloka üye ölkelerin dışındaki üretimi kapsamıştır. Petrol çıkarmadan benzin istasyonuna kadar dikey entegrasyona sahip Seven Sisters klasik bir kartel örneğidir. Ancak OPEC sadece ham petrol üretimine odaklanmıştır. Ancak ham petrol girdisi kullanan sanayilerde var olan rekabetçi yapı ham petrol rekabetinde çok daha düşük seviyelerde kalmıştır (Alhajji & Huettner, 2000).

Tarihi süreçte bakıldığında ilk tekelleşme ve kartelleşme hareketleri imalat sanayinin dallarında oluşmuş ve bu süreç 1920 ve 1930'larda hat safhaya çıkmıştır. Genel olarak sanayileşmiş ölkelerde hız kazanan ve büyük ölçüde tamamlanan sermaye yoğunlaşması, iki savaş arasında ve savaş zamanlarında devlet desteği de alarak ulusal sınırları aşmıştır. 1950 ile 1970 arasında çok uluslu şirketlerin faaliyet alanlarında örtülü bir tekel gücüne sahip oldukları görölmektedir. Ancak 1970'lerde ilk defa sanayileşmemiş

ve tüm kalkınması birkaç tane emtia fiyatına bağlı olan ülkelerin hammaddeler üzerinde tekelleri gücü elde etme çabaları ortaya çıkmıştır.

Küresel Enerji Ticareti

Dünya ticareti hâlen büyük ölçüde fiziki mal ticareti tarafından şekillendirilmektedir. Ancak hizmet ticareti giderek artmaya devam etmektedir. 1965 yılında dünya ticaretinin yarısına yakını emtia ticareti oluşturmaktadır. 2005 yılına gelindiğinde ise toplam emtia ticareti dünya ticaretinin %28,8'ini oluşturmaktadır. Gıda ve tarımsal hammaddelerin dünya ticaretindeki ağırlığı kademeli olarak üçte bir seviyeleri dolayına kadar azalmıştır. Ancak mineral ve metal emtia ticaretinin ağırlığı kademeli olarak giderek azalan bir surette düşmüştür. Metal ihracatının toplam ihracat içindeki payı 1986'da %7,3 iken 2005 yılında sadece %6,6'ya düşmüştür. Ancak yakıtlar grubuna dahil emtia ticareti dünya ticaretindeki ağırlığını 1986'da %18,7'ye çıkararak 1965 yılındaki seviyenin iki katına çıkmıştır. Yakıtlar grubu emtia sınıflandırmasının %75'i ham petrol ürünü tarafından domine edilmektedir. Bu artışın sebebi 1970'li yıllardaki petrol fiyatlarındaki artışlardır. Diğer yandan 2005 yılında emtia ticaretinin yaklaşık yarısı yakıtlar grubu emtia ticaretinden oluşmaktadır. Bunun da büyük bir bölümünü ham petrol ticareti oluşturmaktadır.

Tablo 1

Dünya Ticaretinde Hammadde Ağırlığı (Milyar dolar)

	Toplam İhracat	Toplam Emtia (%)	Gıda (%)	Tarımsal Hammaddeler (%)	Mineral ve Metaller (%)	Yakıtlar (%)
1965	186	48,5	18,3	8,1	12,4	9,7
1986	1924	39,9	10,5	3,4	7,3	18,7
2005	10160	28,8	6,7	1,7	6,6	13,8

Kaynak: Radetzki (2008)

Mamul malların dünya mal ihracatındaki payı, esas olarak talebi sınırlayan yüksek enerji fiyatları nedeniyle 2018'deki %68'e kıyasla 2022'de %63'e düşmüştür. 2022 yılında özellikle enerji hammaddelerindeki tedarik sorunları ve yüksek fiyatlar dünya ticaretinde hammaddelerin ağırlığının %37'ye kadar çıkmasına sebep olmuştur. Gelişmiş ülkelerin dünya ticareti içindeki payı azalırken gelişmekte olan ülkelerin dünya ticareti içindeki payı artmaya başlamıştır. Bununla birlikte Güney-Güney ticareti olarak adlandırılan gelişmekte olan ülkelerin kendi aralarındaki ticaret hacmi hızla artmıştır. Ancak yine de dünya ticaretinin yarısını gelişmiş ülkeler domine etmektedir. Hizmet ticaretinde ise gelişmiş ülkeler bu süreçte ağırlığını arttırmış ve yaklaşık hizmet ticaretinin üçte ikisini oluşturur hâle gelmişlerdir.

2015 yılı itibarı ile dünya ticaretinin çok büyük bir bölümü Kuzey Amerika, Avrupa ve Doğu Asya arasında meydana gelmektedir. Doğu Asya destinasyonlu ticaret hacmi hızlı bir artış sergiler iken Latin Amerika ise giderek dünya ticaretinde daha az yer alır hâle gelmiştir. Gelişmiş ülkelerin ticaret hacmi giderek Doğu Asya bağlantılı olarak gelişmektedir. Emtia ticaretinde hem gelişmiş ülkeler hem de gelişmekte olan

lkeler ticaret hacimlerini arttırmışlardır. Bu değişimin genel geçer bir coğrafik yönü tayin edilememiştir. Genel görünüme göre emtia ticareti, kaynak ülkeden hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelere doğru farklı ve değişen frekanslarda meydana gelmektedir. 2000'li yıllardan itibaren dünya ticaret hacmindeki artışın büyük bölümü gelişmekte olan lkeler tarafından sağlanmıştır. Bu hem Güney-Güney ticaretini arttırmış hem de emtia ihracatı yapan ülkelerin Çin bağlantılı ticari ilişkilerini güçlendirmiştir.

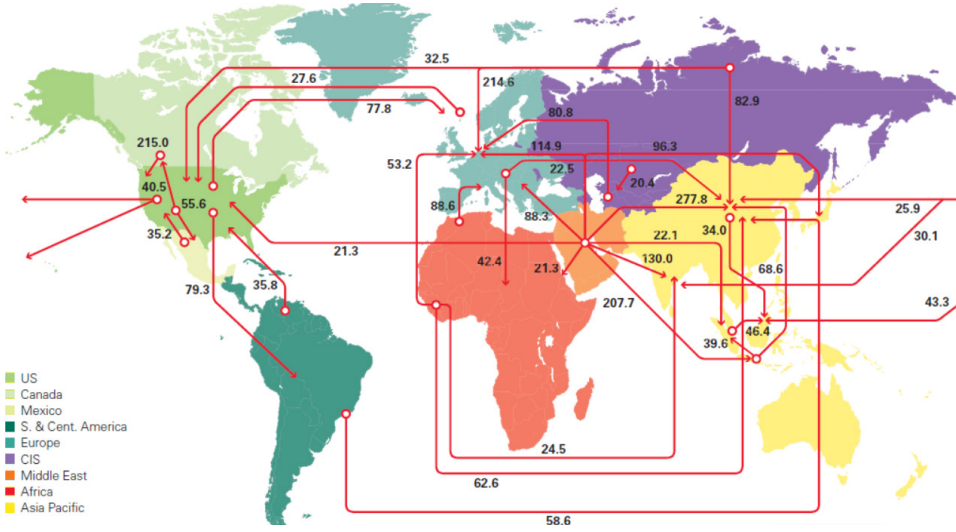
Şekil 1. 2015 yılına ilişkin küresel ticaret coğrafik akımları (UNCTAD, 2015).

Çin 2022'de en büyük mal ihracatçısı olmaya devam etmekle birlikte dünya ihracatındaki payı 2021'deki %15'ten %14'e düşmüştür. Amerika Birleşik Devletleri dünya ticaretinin %8'i ve Almanya %7'si ile ikinci ve üçüncü sıralarda yer almışlardır. Gelişmekte olan ülkelerin uluslararası mal ticaretindeki payı son on yılda artmıştır. Özellikle, Güney-Güney ticaretinin payı 2010'daki yaklaşık %17'den 2022'de %21'e istikrarlı bir şekilde artmıştır. Artış oranı 2021-2022'de oldukça yüksek olmuş ve pandemi öncesi seviyelere göre yaklaşık 1,5 trilyon ABD doları artmıştır. Güney-Güney ticaretinin önemli bir payı Çin ile yapılan ticaret kaynaklıdır. Bölge içi ticarettten daha büyük bir paya sahiptir. Yine de Çin hariç bölge içi ve diğer Güney-Güney (bölgeler arası) ticaretin göreceli nemi, Asya'nın geri kalanı hariç tüm gelişmekte olan ülke bölgeleri için 2021'e kıyasla 2022'de artmıştır.

Petrol Ticareti

Enerji hammaddeleri dünyada emtia ticaretinin yarısından fazlasını oluşturmaktadır. Enerji hammaddelerinin içerisinde ise %85 oranla ham petrol en çok ticareti yapılan emtiadır. Dünya petrol üretimini  ülke domine etmektedir. ABD, Sudi Arabistan ve

Rusya en büyük üç petrol üreticisidir. 2012 yılından itibaren ABD kaya gazı teknolojisi ile sentetik ham petrol üretimini artırarak 2015 yılında en büyük petrol üreticisi hâline gelmiştir. Rusya ise üretimini artırarak Suudi Arabistan ile aynı üretim seviyelerine ulaşmış ve üretim miktarlarını arttırmaya devam etmektedir. 2021 yılında ABD petrol üretiminde toplam küresel üretimin %18'ini kendi başına yapmaktadır. Rusya ve Suudi Arabistan ise toplam petrol üretiminin %25'ini eşit oranlarda paylaşmaktadır (BP,2022).

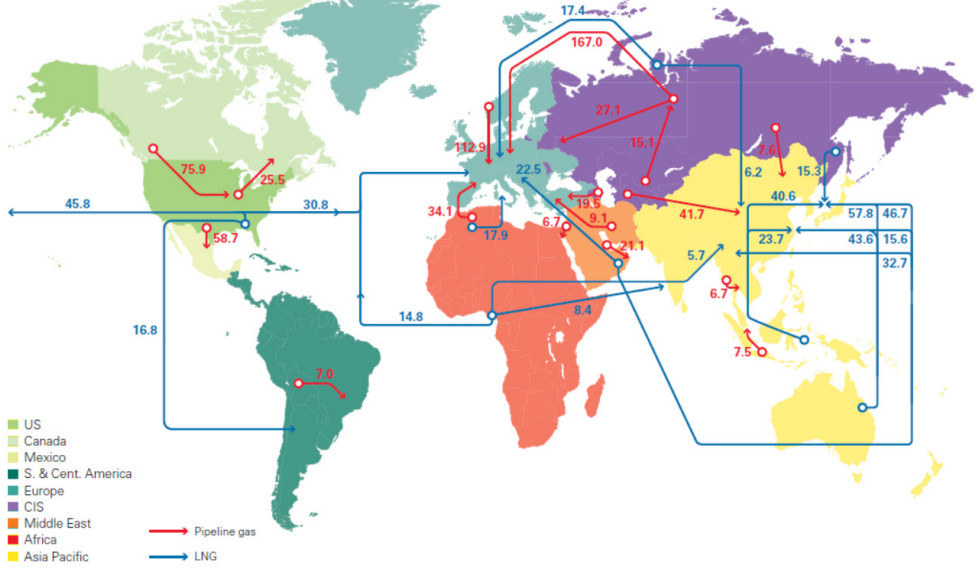

Şekil 2. Dünya petrol ticareti (milyon ton) (BP, 2022).

ABD en büyük üretici olmasına karşılık son 20 yıldır en büyük petrol ithalatçısıdır. Suudi Arabistan ve Rusya ise en büyük net ihracatçı konumundadır. Dünya ticaretinde ham petrol ihracatının %35'ini Orta Doğu ülkeleri yapmaktadır. İkinci sırada Sovyet ülkeleri gelirken, ardından Afrika ve son olarak Latin Amerika ülkeleri net ham petrol ihracatını gerçekleştirmektedir. En büyük ithalatçı ABD olmasına karşın, 2015 yılında Çin, ABD kadar ham petrol ithal eder konuma gelmiştir. Çin, Hindistan, Japonya ve Güney Kore, Asya bölgesinin en büyük ham petrol ithalatçılarıdır. Toplamda Asya tüm ithalatın üçte ikisini gerçekleştirmektedir. Ardından Avrupa ülkeleri en büyük ikinci ithalatçı ülkeler grubunu oluşturmaktadır. Avrupa içinde ise Almanya en büyük ham petrol ithalatçısıdır. Ancak 2021 yılına gelindiğinde Avrupa toplam ithalatın %20,2'si ile en büyük ithalatçı olmuştur. Çin %19 ile ikinci sıraya düşerken ABD %12,7 ile üçüncü sıraya gerilemiştir. Diğer yandan Rusya tek başına toplam ihracatın %12,3'ünü gerçekleştirerek birinci sıraya çıkarken ABD %11,8 ile ikinci Suudi Arabistan ise %11,5 ile üçüncü sıraya gerilemiştir.

Doğal Gaz Ticareti

Dünya doğal gaz tüketimi 2005 yılında 2774 milyar metreküp seviyesinde iken 2015 yılındaki tüketim miktarı 3468 milyar metreküp seviyesine ulaşmıştır. 2021 yılında ise küresel tüketim 4037 milyar metreküp seviyesine ulaşmıştır. 2011 yılında 3224 milyar

Şekil 3. Dünya doğal gaz ticareti (milyar metreküp, 2021) (BP, 2022).

Dünya doğal gaz tüketiminin %73'ü endüstriyel kullanım ve elektrik üretimi kaynaklıdır. Bu oranın 2040 yılında %74'e çıkması beklenirken artan tüketim oranları bu süreçte tüketim miktarının iki katına çıkacağını işaret etmektedir. Bu tüketim artışı OECD ülkelerinde yıllık ortalama %1,1 düzeyinde olacağı tahmin edilmesine karşılık, OECD üyesi olmayan ülkelerin tüketim artışı ortalama yıllık %2,5 düzeyinde gerçekleşmesi beklenmektedir. Endüstriyel amaçlı doğal gaz tüketiminin aynı dönem içerisinde ortalama yıllık %1,7 civarında artması beklenirken, elektrik üretimi için gerekli tüketimin yıllık ortalama %2,2 civarında artması beklenmektedir. Bu tüketim artışlarına karşın gaz üreticilerinin söz konusu süreçte arzını %69 arttıracığı hesaplanmaktadır. Rusya konvansiyonel gaz sahalarındaki yatırım ile üretim artışı planlarken, ABD ve Çin kaya gazı teknolojisi (shale gas) ile konvansiyonel olmayan yöntemler ile üretim artışı yapmayı planlamaktadır. ABD hâlihazırda yaptığı yatırımlar sayesinde kaya gazı kaynaklarındaki gelişme ile doğal gaz üretimini arttırmış ve 2015 yılı itibarı ile dünya doğal gaz üretiminin %22'sini tek başına yapmaktadır (BP, 2016). Bu üretimin üçte ikisi konvansiyonel olmayan gaz üretimi ile sağlanmaktadır. 2021 yılında ABD doğal gaz üretimini 2011 yılına göre %50 arttırabilmiştir. Çin ise aynı dönemde üretimini iki katına çıkarmıştır (BP, 2022).

Kömür Ticareti

Kömür enerji hammaddeleri içerisinde en yaygın olarak üretilen ve tüketilen bir hammadde olmasına karşın, üretimin ancak %15'i uluslararası ticarete konu olmaktadır. Küresel tüketimin %40'ı elektrik üretimi için ayrılırken endüstriyel tüketim %20'ler civarındadır. Dünya kömür rezervlerinin %26,6'sı ABD'de, %17,6'sı Rusya'da ve %12,8'i Çin'de bulunmaktadır. Ancak kömürün küresel üretiminin %48'ini Çin yapmaktadır. ABD %11,9'unu, Hindistan %7,4'ünü ve Avustralya %7,2'sini üretmektedir. Tüketimin ise

%50'sini Çin yaparken, Hindistan %10,6'sını ve ABD %10,3'ünü gerçekleştirmektedir. Asya Pasifik ülkeleri küresel kömür tüketiminin %72,9'unu gerçekleştirmektedir.

Çin'in 2000 yılından itibaren artan kömür gereksinimi sebebi ile ihracat yapan konumdan ithalat yapar konuma geçmesini sağlamıştır. Ancak madencilik yatırımları sayesinde üretimini üç katına yakın arttıran Çin, 2015 yılı sonu itibari ile kömür ithalatını %30 azaltabilmiştir. Kömür ticaretinin büyük bir bölümü Asya Pasifik ülkeleri arasında yapılmaktadır. Endonezya ve Avustralya en büyük kömür ihracatçısı iken, Çin, Japonya ve Hindistan en büyük ithalatçılar konumundadır. 2040 projeksiyonlarında dünya genelinde kömür tüketiminin yavaşlaması öngörülmektedir. Sadece Hindistan kömür tüketiminde bir artış tahmin etmektedir. Bu amaçla yurt içi üretimi arttırmaya yönelik yeni yatırımlar yapmaya devam etmektedir (EIA, 2016).

Avrupa'nın Enerji Çıkmazı

Tablo 2'de tarihi süreçte gelişmiş batı ekonomilerinin üretim tüketim oranları verilmiştir. 1950'li yıllardan itibaren Batı Avrupa ülkeleri, ABD ve Japonya'da enerji açığı ortaya çıkmaya başlamış ve 1960'lı yılların sonuna doğru bu açık derinleşmiştir. Çin'de ise bu süreç 2000'li yılların başında başlamıştır. Diğer yandan Rusya, 2000'li yıllardan itibaren enerji fazlasını istikrarlı olarak arttırmıştır.

Tablo 2

Enerji Üretim Tüketim Oranları

	1925	1950	1965	1985	2005
Batı Avrupa	1,03	0,87	0,52	0,61	0,54
ABD	1,07	1,01	0,93	0,89	0,69
Japonya	1,08	0,97	0,33	0,16	0,17
Çin	0,95	1,01	1,00	1,19	0,92
SSCB	1,07	0,96	1,13	1,24	1,67

Kaynak: Radetzki (2008)

2011-2012 yıllarında enerji tüketiminin OECD üyesi olmayan ülkelerin hızla artan enerji talepleri sebebi ile yapısında bir değişim gözlenmiştir. OECD üyesi olmayan ülkelerin enerji tüketimi, 2012 yılında OECD ülkelerinin enerji tüketimini aşmıştır. Bu tüketim artışı petrol, doğalgaz ve kömür gibi hammaddelerde benzer şekilde ortaya çıkmıştır. 2040 yılında ise OECD üyesi olmayan ülkelerin dünya enerji tüketiminin %65'ini gerçekleştireceği tahmin edilmektedir. Benzer şekilde aynı dönemde dünya milli gelirinin yarısından fazlasını OECD üyesi olmayan ülkeler yaratmış ve bu oranı arttırmaya devam etmektedirler. Güney-Güney ticaret hacmindeki hızlı artış bu gelişmeleri destekler niteliktedir. Gelişmiş ekonomilerdeki yavaşlama, gelişmekte olan ekonomilerin görece daha hızlı büyümesi enerji emtia ticaretinin yönünde tüketiciler bakımından değişmesine sebep olmuştur (EIA, 2016).

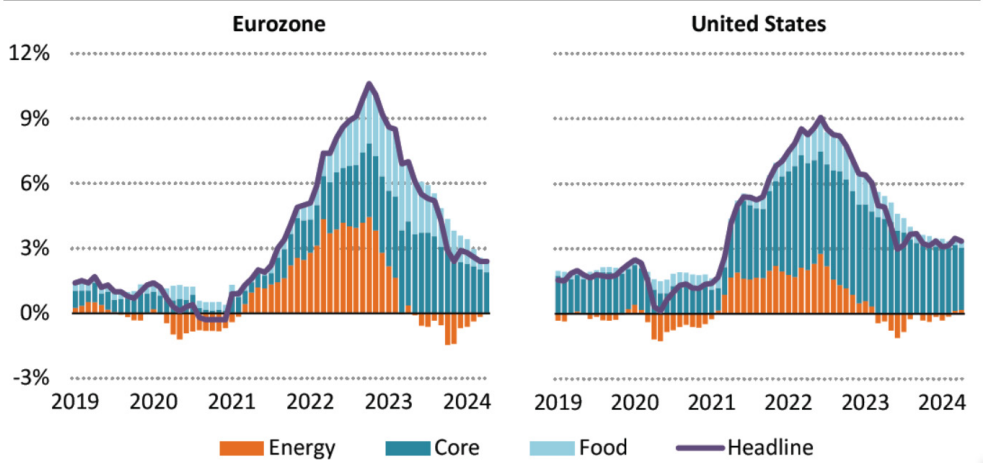
Bu açıdan bakıldığında Avrupa'daki sanayileşmiş ülkelerin artan endüstriyel kapasite-

lerini çalışır hâlde tutabilmek için gittikçe artan enerji ihtiyaçlarını karşılaması kritik öneme sahiptir. Ancak bu enerji tedariğini istikrarlı ve rekabet edilebilir fiyat seviyelerinde gerçekleştirilmesi de gerekmektedir. Avrupa ülkelerinin enerji bağımlılığının yüksek olması yeni bir olgu değildir. Hatta bunun bir kırılma noktası olduğu tartışmaları da yeni değildir. Ancak bu kırılma noktalarının etkilerinin ne kadar sert olabileceğinin görüldüğü dönem yenidir. 2010'larda uzun süreli aşırı düşük faiz oranları ve düşük enflasyon döneminin ardından, makroekonomik görünüm birkaç yıl içinde Covid-19 salgını ve Rusya'nın Ukrayna'yı işgaliyle tetiklenen küresel enerji kriziyle önemli ölçüde değişmiştir. Manzara değiştiğçe ortaya çıkan artan enflasyonla mücadele etmek için, merkez bankaları para politikalarını kademeli olarak sıkılaştırdılar ve bu da on yıllardır görülen en sert faiz oranı artışlarına yol açmıştır.

Grafik 1

Avrupa Bölgesi ve ABD'de Enflasyonun Belirleyicileri

Enerji krizi, enerji fiyatlarının enflasyonda oynayabileceği rolü açıkça göstermiştir.

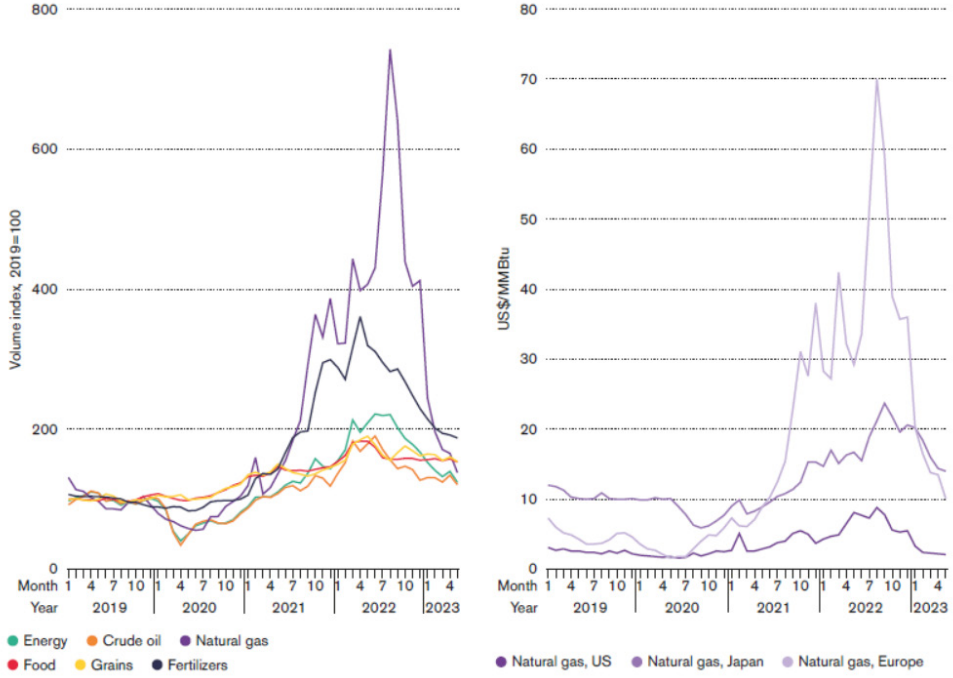
Kaynak: IEA, 2024

Enerji fiyat artışları, 2021-2023 yılları arasında enflasyondaki artışın yaklaşık üçte birine katkıda bulunmuştur. Rusya'nın Ukrayna'yı işgali ve Avrupa'ya Rus gazı tedarikindeki kesintilerden sonra petrol, doğal gaz ve kömür fiyatlarındaki artışlar temel etken olmuştur. Temiz enerji fiyatları bir etkiye sahip olmamıştır.

Doğal gaz fiyatları, gazın dünyanın bir yerinden diğerine kolayca taşınmasını sağlayan bir ulaşım altyapısı olmaması nedeniyle bölgeler arasında büyük ölçüde farklılık gösterme eğilimindedir. Eylül 2022'de, Avrupa'daki gaz fiyatları Ocak 2021'e göre sekiz kattan fazla olarak gözlemlenmiştir. Amerika Birleşik Devletleri'ndeki fiyatlar aynı dönemde üç katına çıkmış ancak Avrupa ile karşılaştırıldığında düşük kalmıştır. (ABD'de milyon Btu başına 7,76 ABD doları, Avrupa'da ise 59,10 ABD doları). Mayıs 2023'e kadar Avrupa'daki doğal gaz fiyatları hâlâ 2019 seviyelerinin iki katından fazla olarak gözlemlenmiştir. Asya'daki fiyatlar üçte bir oranında artmış ancak Kuzey Amerika fiyatları %16 düşmüştür.

Grafik 2

Aylık Hammadde Fiyatları

Kaynak: WTO, 2023

Avrupa ülkeleri içinde Birleşik Krallık ve Norveç enerji bağımlılığı açısından farklı bir konumdadır. Norveç net enerji ihracatçısı olarak enerji bağımlılığı sadece ihracat tarafında ortaya çıkabilmektedir ve fiyat artışları Norveç için olumlu olarak değerlendirilebilir. Birleşik Krallık ise kendi petrol ve doğal gaz yataklarına sahip olması ve kendi tüketimini büyük oranda buralardan karşılayabilmesi açısından krizin etkilerini minimize edebilmiştir.

Sonuç ve Tartışma

Genel olarak dünya enerji tüketiminin artması beklenirken bu artışın büyük bir kısmı gelişmekte olan ülkelere kaynaklanan talep kaynaklı olacağı öngörülmektedir. Enerji fiyatlarının artacağı yönündeki beklenti, düşeceği yönündeki beklentilere göre ağır basmaktadır. Ancak enerji ticaretinin yönünde bir değişim beklentisi genel kabul görmektedir. Gelişmekte olan ülkeler arasındaki enerji hammaddeleri ticaretinin daha da yüksek seviyelere ulaşması beklenmektedir. 2010 yılından itibaren petroldeki talep artışının %50'si Çin kaynaklı olmuştur. Kömürdeki talep artışının ise aynı dönemde %83'ü Çin'in talep artışı sebebi ile gerçekleşmiştir.

Güney'den Kuzey'e olan geleneksel ticari akımların yönü hızla değişmektedir. Bu değişimde Çin ve Asya ülkelerindeki hızlı ekonomik gelişmenin rolü büyüktür. Ticari

akımların yönü doğuya doğru kayarken Güney'den Güney'e gerçekleşen ticari akımlar daha önemli hâle gelmiştir. Bunun yanı sıra piyasalara yeni aktörler eklenmeye başlanmış ve bunların neredeyse tamamı gelişmekte olan ya da az gelişmiş ülkelerdir. Bu da Güney-Güney ticaretini etkileyen bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır. Kömür üretiminde atılım yaparak yeni aktörler arasına katılan Moğolistan, Endonezya, Vietnam, Kolombiya ve Mozambik hızlı bir gelişme göstermektedir. Diğer yandan Mısır, Katar, Suudi Arabistan ve Çin doğal gaz üretiminde büyük atılımlar yapmışlardır. Brezilya, Angola, Nijerya ve Sudan ise petrol üretiminde hızla öne çıkmaktadır.

Gelişmekte olan ülkelerin sanayi üretimleri artış eğiliminde olup sanayileşmiş ülkelerin pazar paylarını koruyabilmesi daha da zor hâle gelecektir. Enerji bağımlılığını yönetemeyen ve maliyetleri kontrol edemeyen sanayileşmiş ülkeler pazar paylarını kaybedeceklerdir. Avrupa bölgesindeki enerji krizinin etkileri geleceğe yönelik bu yönde işaretler vermektedir.

2021 yılında Avrupa Birliğinin kullandığı kömür enerjisinin %20'si Rusya'dan ithal edilmektedir. AB ülkelerinin toplam kam petrol ithalatının %25'i Rusya tarafından karşılanmaktadır. AB'nin doğal gaz tüketiminin %40'ı boru hattı ve LNG formunda Rusya tarafından sağlanmaktadır.

Avrupa'nın enerji bağımlılığı değil Avrupa'nın enerjide Rusya'ya bağımlı olması bir çıkmaz yaratmaktadır. Rusya coğrafi yakınlık ve enerji altyapısı sayesinde Avrupa ülkelerine rekabetçi fiyatlardan artan ihtiyaçları oranında enerji girdisi sağlayabilecek en yakın ülke konumundadır. Bu tedarik sürecinde oluşan aksamalar ve fiyat artışları Avrupalı üreticilerin ürünlerini daha rekabetçi fiyatlar ile Avrupa dışı pazarlarda satmalarını zorlaştıracaktır. Küresel çapta pazar kaybeden üreticiler ise üretimlerini azaltacak ve kapasitelerini azaltma yoluna gideceklerdir. Bu hem işsizlik gibi cari denge gibi makro ekonomik sorunların ortaya çıkmasına neden olacak hem de siyasi çalkantılara sebebiyet verebilecektir. Gerek sanayi üretiminde kullanım oranının yüksek olması gerek ithalat oranının yüksek olması doğal gaz ihtiyacını daha önemli hâle getirmektedir. Avrupa ülkeleri için daha düşük maliyete sahip olan boru hattı ile farklı kaynaklardan doğal gaz tedariki stratejik bir öneme kavuşmuştur.

Kaynakça/References

- Alhajji, A. F., & Huettner, D. (2000). OPEC and other commodity cartels: A comparison. *Energy Policy*, 28 1151–1164. [https://doi.org/10.1016/S0301-4215\(00\)00054-4](https://doi.org/10.1016/S0301-4215(00)00054-4)
- BP. (2016). *BP statistical review of world energy* (65th Eds.). <https://www.bp.com/en/global/corporate/energy-economics/statistical-review-of-world-energy.html>
- BP. (2022). *BP statistical review of world energy* (71st Eds.). <https://www.bp.com/en/global/corporate/energy-economics/statistical-review-of-world-energy.html>
- Bukharin, N. İ. (2009). *Emperyalizm ve dünya ekonomisi* (U. S. Akalın, çev). Kalkedon Yayıncılık.
- Johnson, F. I. (1983). On the stability of commodity cartels. *The American Economist*, 27(2), 34–36. <https://doi.org/10.1177/056943458302700206>

- Martin, R., & Osberg, L. (1978). Producer cartels: Trade unions of the third world. In R. St. J. MacDonald (Ed.), *The international law and policy of human welfare* (pp. 501–526). Sijthoff and Noordhoff.
- Pindyck, R. S. (1979). The cartelization of world commodity markets. *The American Economic Review*, 69(2), 154–158. <https://www.jstor.org/stable/1805787>
- Radetzki, M. (2008). *A handbook of primary commodities in the global economy*. Cambridge University Press.
- Sönmez, S. (2005). *Dünya ekonomisinde dönüşüm* (2. basım). İmge Kitabevi.
- U.S. Energy Information Administration. (2016). *International energy outlook*. <https://www.eia.gov/outlooks/ieo/>
- U.S. Energy Information Administration. (2024). *International energy outlook*. <https://www.eia.gov/outlooks/ieo/>
- United Nations Conference on Trade and Development. (2006). *Survey of the world's commodity exchanges*. <https://unctad.org/webflyer/survey-worlds-commodity-exchanges>
- United Nations Conference on Trade and Development. (2011). *Price formation in financialized commodity markets: The role of information*. <https://unctad.org/webflyer/price-formation-financialized-commodity-markets>
- United Nations Conference on Trade and Development. (2015). *Key statistics and trends in international trade*. <https://unctad.org/webflyer/key-statistics-and-trends-international-trade>
- United Nations Conference on Trade and Development. (2023). *Key statistics and trends in international trade*. <https://unctad.org/webflyer/key-statistics-and-trends-international-trade>
- World Trade Organization. (2016). *World trade statistical review*. https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/wts2016_e/wts2016_e.
- World Trade Organization. (2022). *World trade statistical review*. https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/wts2022_e/wts2022_e.htm
- Worldbank. (2016). *Commodity markets outlook: OPEC in historical context*. <https://www.worldbank.org/en/research>